

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

SOMMAIRE

PAGE

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ԱՆԱՆԵԱՆ Հ. ՊՕՂՈՍ. — Վարք Ս. Մեսրոպ
Մաշտոցի (Շար. 16) 1
- ԶՐԱՔԵԱՆ Հ. ՔԵՐՈՒԲԻՆ. — Դանիել վ. ի Ասոր-
ւոյ «Մեկնութիւն Սաղմոսաց Դաւթի»
(Շար. 8) 9

ԳՐԱԿԱՆ

- ԶԱՐԵԱՆ ՌՈՒԲԵՆ. — Շէյքսպիր հայ իրակա-
նութեան մէջ 20
- ՊԱՐՍՈՒԹԻՅ Տ. — Մեղփի եւ փրկագործութեան
գաղափարը Գ. Նարեկացիի բով (Հայա-
ցուց Հ. Գ. Ս.) 33
- ՄԱՏԱԶ ԷՄԷՐԻԻ. — Մարդուն Ողբերգութիւ-
նը տեսիլ եւ թրգմ. Հ. Ա. Ֆ. (Շար. 5) 61
- ՇԻՐԱԶ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ. — Քառերկեր (Շար.) 90

ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ

- ՄԵԽԻԹԱՐԵԱՆ ՅԱԿՈԲ Մ. — Արքայաւոր Մի-
քայ Սեբաստացու շարահիւսական ըմ-
բոնումները (Շար. 6) 53

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

- ՃԵՄԺԵՄԵԱՆ Հ. ՍԱՀԱԿ. — Յովհաննէս Մշեցի
ՔՈՐՊՈՒԼԻ ՏՈՄՈՆՔՈՇ. — Հայերը Հունգա-
րիոյ մէջ (Հայացուց Հ. Ղ. Ֆոկոյեան) 47

ԿՐՕՆԱԿԱՆ

- ԶԷԿԻՅԱՆ Հ. ԼԵՒՈՆ. — Արդի ֆաղափարը-
քութիւնը եւ եկեղեցին (Շար. 6) 44

ՄԱՀԱԳՐԱԿԱՆ

- Հ. Գ. Ս. — Հանգիստ գոյգ վաստակաւոր Հայ-
րերուն (Հ. Ղ. Տայեանի եւ Հ. Գ. Լա-
զարեանի մահուան առիթով) 75
- ԹԵՐԶԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ԵՊՍ. — Հ. Ղեւոնդ վրդ.
Տայեան 79
- Յաւակցական նամակներ 80
- Յաւակցական հեռագիրներ 84
- ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ Հ. ՎԱՀԱՆ. — Պատահական
չէր... (Արամայիս Սրապեանի մահուան
առիթով) 86

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ

- ՔԻԻՐՏԵԱՆ Յ. — Վիպագրութիւն Կոստանդ-
նուպոլիս մայրաքաղաքին 1800 (Մարգիս
Դալիք Յովհաննիսեանի) 93
- ՔԻԻՐՏԵԱՆ Յ. — Հայկական Տարագ (Առաքել
Պատրիկի) 93
- ՔԻԻՐՏԵԱՆ Յ. — Մայր ցուցակ ձեռագրաց
սրբոց Յակոբեանց (Նորայր Եպս. Պո-
ղարեանի) 95

PHILOLOGIE

- ANANIAN P. PAUL. — La vie de St.
Mesrop (Suite) 1
- TCHERAKIAN P. CHERUBIN. — «E-
xégèse des Psaumes» de Daniel le
Syrien (Suite) 9

LITTÉRATURE

- ZARIAN ROUBEN. — Shakespeare
chez les Arméniens 20
- BARSOTTI D. — La solidarité dans
le péché et le salut universel chez
St. Grégoire de Narek; trad. par
Sahakian P. Gabriel 33
- MADACH IMRE. — La tragédie de
l'homme: Scène Ve; trad. par P. A.
F. (Suite) 61
- CHIRAZ HOVHANNES. — Quatrains
(Suite) 90

LINGUISTIQUE

- MEKHITHARIAN HAKOB M. — Les i-
dées syntaxiques de l'Abbé Mekhi-
tar de Sébaste (Suite) 53

HISTOIRE

- DJEMDJEMIAN P. SAHAK. — Hov-
hannès de Mouche 26
- KORBULY DOMONKOS. — Les Ar-
méniens en Hongrie; trad. par Fo-
golyan P. Luc 47

RELIGION

- ZEKIYAN P. LEON. — La civilisation
moderne et l'Eglise (Suite) 44

NECROLOGIE

- SAHAKIAN P. GABRIEL. — En mé-
moire des Pères Dayan et Lazarian
TERZIAN MONS. MESROP. — P. L.
Dayan 79
- Lettres de condoléances 80
- Télégrammes de condoléance 84
- HOVHANNESSIAN P. VAHAN. — Ce
n'était pas par hasard 86

RECENSIONS

- KURDIAN H. — Topographie de Cons-
tantinople (de Sarkis Dbir Hovhan-
nessian) 93
- KURDIAN H. — Costumes arméniens
(d'Arakel Patrigue) 93
- KURDIAN H. — Grand catalogue de
manuscripts du couvent de St. Jacques
(de Noraïr Bogarian) 95

1843 ~ 1969
ՃԻԻ. ՏԱՐԻ

թիւ 1 - 3

ԲԱԶՄԱՎԵՊ

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ~ ԳՐԱԿԱՆ ~ ԳԻՏԱԿԱՆ ~ ԲԱՐՈՑԱԿԱՆ

Revue P A Z M A V E B

CXXVI^e année, 1969, N. 1 - 3

ՎԱՐՔ Ս. ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ

2.

ՄԱՇՏՈՑԻ ՄԱՀԸ

ԵՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ՃՇՏՈՒՄՆԵՐ

(Շար. տե՛ս «Բազմավեպ» 1968, p. 4-6, էջ 95)

«ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ» ԳԻՐՔԻՆ ՎԵՐՋԱՐԱՆԸ

Մաշտոցի կեանքի վերաբերեալ ժամա-
նագրական ամէնէն կարեւոր աղբիւրը՝
Կորիւնի գիրքին վերջաբանն է, ուր եր-
կու տարբեր կերպով Մաշտոցի «ամբ հա-
ւատոց»ի եւ «Հայոց դպրութեան» թուա-
կանները նշանակուած են, համեմատու-
թեամբ անոր մահուան թուականին հետ:
Այնպէս որ այս թուականները ըստ ին-
քեան որեւէ հարց պէտք չէին վերցնել:
Սակայն ճիշտ այս վերջաբանն է որ տա-
րակոյսի տակ դրուեցաւ Մանանդեանի
պէս հեղինակաւոր պատմաբանի կողմէ,
որ Գրոց գիւտի թուականին համար կ'ա-
ռաջարկէր 381 տարին, հակառակ ընդ-
հանրացած կարծիքին՝ որ 406ի ատեննե-
րը կը դնէ: Թէեւ այս մասին հերքումներ
եղան թէ՛ սփիւռքի⁹⁹ եւ թէ՛ Հայաստանի
մէջ, սակայն անոնք աւելի Գրոց գիւ-

տի թուականով զբաղեցան քան բուն Մա-
նանդեանի բնագրական ու մանաւանդ
պատմական առարկութեամբ:

Մանանդեանի համար անշուշտ հարցը
նախ պատմականն սկսած է եւ անկէ բը-
նագրականին անցած: Ան իր պատմու-
թեան գիրքին մէջ, Գրոց գիւտի թուակա-
նը կապած է Վրամշապուհի դահակալու-
թեան հետ, ինչպէս Կորիւն կ'ընէ Մաշ-
տոցի վարքի պատմութեան ընթացքին:
Բայց Մանանդեան Վրամշապուհի դահա-
կալութեան թուականը ճշտելու համար
կը դիմէ Ղ. Փարպեցիի վկայութեան,
զոր ամէնէն աւելի ստույգը կը գտնէ: Աս-
կէ հետեւանք կը հանէ թէ Գրոց գիւտը,

99. Մ. ԳԻՐԳՈՐԵԱՆ, Հայերէն գրքու յօրինման
տարեթիւր, Բազմավեպ, ՃԺԹ (1961), թիւ
3-5, էջ 69-73: - Ա. Գ. ԱՐԻՍՏԱՍԵԱՆ, Հայ
գրքի ստեղծման տարեթիւր, «Մեսրոպ Մաշ-
տոց», Ժողովածու, Բ, էջ 100-131:

որ Կորիւնի վկայութեամբ Վառաձապուհի վեցերորդ տարին պատահած է, հանդիպած պիտի ըլլայ 391ին: Սակայն այս թուականին կը հակասէ Կորիւնի գիրքին վերջարանի վկայութիւնը: Ասոր համար Մանանդեան նախ մերժեց այդ վերջարանին վաւերականութիւնը, եւ իբրեւ եկամուտ համարեցաւ. յետոյ ուրիշ յօդուածի մէջ՝ նկատեց զայն պարզապէս խաթարուած ու նոր ընթերցումով մը՝ ջանաց իր տեսակէտին հետ համաձայնեցնել¹⁰⁰:

Ուրեմն հարցը թէ՛ պատմական եւ թէ՛ բնագրական է: Բայց մենք պիտի սկսինք քննել բնագրական հարցը, եւ ամէնէն վերջ՝ նաեւ պատմականը: Նախ ըսենք թէ Կորիւնի գիրքին վերջարանը՝ անոր հարազատ եւ վաւերական մասն է, եւ թէ եւ կան հոն ընթերցումի խաթարումներ, բայց ոչ այն չափով ու ձեւով որ կը համարի Մանանդեան:

Ն. Բիւզանդացի, Կորիւնի լեզուական առանձնատիպութիւններու մասին կատարած իր ուսումնասիրութեան մէջ, անոր թարգմանութիւններու շարքին կը դասէ Եւթաղի յառաջարկները, այսինքն Յառաջարան գրոց գործոց առաքելոց, Եօթանցունց թղթոցն Կաթողիկեայց եւ Պօղոսի առաքելոյ: Բիւզանդացիի այս տեսութիւնը կարելի է փաստացի տեսնել այդ գրութիւններու մէջ կիրարկուած Կորիւնի յատուկ բառերու եւ բացատրութիւններու ներկայութենէն. օրինակի համար Յառաջարան Գրոց Գործոցի մէջ

գործածուած են աստուածամերձ, աստուածաւեր, մշտամուխ, մշտալիս, անուամակիր բառերը, որոնց մասին ուրիշ առթիւ ալ խօսեցանք²: Նոյն տեղ ունինք հետեւեալ բացատրութիւնը. «Զի անտի զմեզ հայրենի հրամանն յանդիման աւելի քան զկար մեր գրաւեաց»: Համեմատելու է Կորիւնի Վարքին մէջ՝ «Թէպէտ եւ էի կրտսերագոյն եւ առաւել քան զկար մեր գրաւեալ անաչար հրամանին հասելոյ»³: Կաթողիկեայց թուղթերու յառաջարանին մէջէն. «Զոր օրինակ եթէ փոքր մակուկաւ ոք կարծիցէ զհամատարած զծովն հատանել անցանել»: Եւ քիչ մը անդին. «Ածեալ յաղերս զԱստուած վասն մեր, համօրէն զամենայն մարդիկ եկեղեցւոյ Քրիստոսի, սրբոցն զնդիւք ի միասին դումարելովք, առնել աղօթս անդադար վասն մեր»: Կորիւնի Վարքին մէջ նման բացատրութիւնը. «Զորս եւ մեր համօրէն աղաչեալ երկախառնել ընդ մեզ աղօթիւք յանձնարարութեամբ աստուածեղէն շնորհացն, զի կամակարագոյնս եւ ուղղագոյնս նաւիցեմք զհամատարած ալեօքն վարդապետական ծովուն»⁴: Բայց ամէնէն աւելի աչքի զարնող նմանութիւնը կը տեսնուի Պօղոս առաքելի նամակներուն յառաջարանին մէջ, ուր Եւթաղ մեծ առաքելի վարքը կը պատմէ: Մանրամասն համեմատութիւնը այս վարքին եւ Կորիւնի վարք Մաշտոցին միջեւ՝ ցոյց տուաւ թէ Կորիւն իր Վարք Մաշտոցին շարադրելու համար հետեւած է Եւթաղի գրած Պօղոսի վարքին, նմանելով անոր

ները, կը վկայէ թէ «Մանանդեան բացայայտ թիւրիմացութեան մէջ է ընկել. նշուած քաղուածքներում եղած տեղեկութիւնները, ոչ թէ հաստատուած են հանգուցեալ ակադեմիկոսի եզրակացութիւնը, այլ հակառակն են ասպարեցում» (ԱՅՐԱՀԱՄԵԱՆ, Աճ, էջ 111):

1. Ն. ԲԻԻՉԱՆԳԱՅԻ, Կորիւն վարք. եւ նորին քարգմանութիւն, Թիֆլիս, 1900, էջ 1, 164-173:
2. Բագմավէյ, ձիւն (1967), թիւ 11-12, էջ 248:
3. Աստուածաշունչ (հրտ. Բաղրատունի), Վենետիկ, 1860, էջ 1047: ԿՈՐԻՆ, Վ. Մ., էջ 22:
4. Աստուածաշունչ, Աճ, էջ 1077: ԿՈՐԻՆ, Վ. Մ., էջ 24:

զբաղան ոճին եւ շարադրութեան կառուցուածքին:

Նմանութեան կէտերը ընդհանուր գիծերու մէջ տալու համար՝ նախ տեսնենք նմանութիւնը երկու վարքերու յառաջարանի մէջ: Եւթաղ Պօղոսի վարքը գրելու կը ձեռնարկէ եկած հրամանի վրայ. կը խնդրէ աղօթքի օժանդակութիւնը՝ հրամանը տուողին, որպէսզի կարենայ իր նաւը խաղաղ նաւահանգիստ հասցնել: Ծիշտ նման յառաջարան ունի Կորիւնի Վարք Մաշտոցին: Յառաջարանին կը յաջորդէ Պօղոսի վարքը՝ այս կտրուկ եւ հատու խօսքերով. «Պաւղոս առաքեալ, Երրայցի էր յաղէ, ի գնդէ Բենիամինի, փարիսեցի ուսմամբ, առ ոտս Գամաղիելի, հաւատարիմ վարդապետի, ըստ օրինացն Մովսէսի խրատեալ եւ վարժեալ...»: Համեմատելով Կորիւնի Վարքին հետ. «Առն, զոր ի նախակարգ բանիս նշանակեմք, վասն որոյ եւ փոյթ արարեալ մեր պատմելոյ, էր Մաշտոց անուն, ի Տարօնական դաւառէն, ի Հացեկաց գեղջէ, որդի առն երեւելոյ Վարդան կոչեցելոյ: Ի մանկութեան տիս վարժեալ հելլենական դպրութեամբ...»⁵:

Թողլով գրութեան ամբողջ ընթացքին հանդիպող բառերու եւ բացատրութիւններու նմանութիւնները, որոնք մէկէն աչքի կը զարնեն՝ Կորիւնի ծանօթ ունէ ընթերցողի, համեմատութեան ամէնէն ակնբախ մասը կը գտնենք վերջարանի մէջ: Հոս Եւթաղ Պօղոս առաքելի մահուան թուականը եւ քարոզութեան տարիները կը յիշէ՝ զանազան բացատրութիւններ գործածելով, ինչ որ Կորիւն ալ նոյնը կը կատարէ Մաշտոցի մահուան եւ անոր «ամբ հաւատոց»ի եւ Գրոց գիւտի թուականները որոշած ատեն: Տեսնենք երկու վերջարաններու համեմատութիւնը. «Եւ արդ է ամենայն ժամանակ քարոզութեան Պաւղոսի քսան եւ մի ամ, եւ այլ եւս երկու ամբ, զորս ի Կեսարիա ի բանտին կատարեաց, եւ առ նոքիմք դարձեալ այլ եւս ի Հռոմ գերկուս ամսն զառաջինս եւ յետոյ տասն ամ. որպէս լինել ամենայն ամաց միահամուռ ի կոչ-

մանէն նորա մինչեւ ցկատարումն երեսուն եւ հինգ ամ: Առ Ներոնիւ կայսերը Հռոմայեցւոց վկայեաց անդ Պաւղոս առաքեալ, կտրեալ զգլուխ սուսերաւ, յերեսներդի եւ վեցերորդի ամի կենարար շարձարանաց, զբարեօք պատեալ մն պատերազմեալ ի Հռոմ քաղաքի, որ օր հինգ էր պանեմոս ամսոյ, որ կոչի Հռովմայեցւոց յառաջ քան զերիս կաղանդացն Յուլիս ամսոյ, որ է Մարգաց ամիս, յորում կատարեցաւ սուրբ Առաքեալն իւրով վկայութեամբ ի վաթսուներորդի եւ յիններորդի ամի Փրկչին մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի Տեառն դալըստեան: Եւ արդ է ամենայն ժամանակն յորմէ հետէ վկայեացն Պաւղոս երեք հարիւր եւ երեսուն ամ, մինչեւ ցորրորդ հիւպատին Արկադեայ եւ ցերորդ հիւպատին Ոնորեայ, երկուց եղբարց ինքնակալաց Աւգոստից թագաւորաց. յիններորդում ինդիկտոնին, ի հնգետասաներորդում չրջանակի ամացն յամսեանն Յունիս, որ է Մարերի, որ օր քսան եւ ինն էր ամսոյն: Եւ ես ստոյգ նշանակեցի զժամանակ վկայութեան Պաւղոսի»⁶: Տեսնենք հիմա Կորիւնի Վարքին վերջարանը, ուր Մաշտոցի մահուան թուականն ալ՝ ճիշտ ա'յսպէս երկու տարբեր ձեւերով կը նշանակուի. «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամբ քառասուն եւ հինգ. եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն ամբ երեսուն եւ հինգ, որք այսպէս համարին. թագաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յաղկերտի ամս քսան եւ մի [եւ Վառաձապ ամս քսան եւ մի] եւ յառաջնում ամի երկրորդ Յաղկերտի որդւոյ Վառաձապ վախճանեցաւ երանելին: Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ ցառաջին ամն երկրորդ Յաղկերտի, որդւոյ Վառաձապ, եւ դպրութեան Հայոց յութերորդ ամէն Յաղկերտի առեալ սկիզբն»⁷:

5. Աստուածաշունչ, Աճ, էջ 1107: ԿՈՐԻՆ, Վ. Մ., էջ 36:

6. Աստուածաշունչ, Աճ, էջ 1109/10:

7. ԿՈՐԻՆ, Վ. Մ., էջ 98/100:

100. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Բնական տեսութիւն Հայ ժողովրդի պատմութեան, Հատ. Բ, Մասն Ա., Գլ. Ժ, էջ 265: - Մեսրոպ Մաշտոցը եւ հայ ժողովրդի պայքարը մշակութային ինքնութեան համար, «Մեսրոպ Մաշտոց», Ժողովածու, Ա, էջ 24-84: - Հայ գրեթէ գիւտի տարեթիւի հարցի շուրջ, «Մեսրոպ Մաշտոց», Ժողովածու, Ա, 85-116 (յատկապէս էջ 109):

Մանանդեան իբրեւ զբաղան փաստ իր տեսակէտին դրած էր տոմարական երկու ձեւապիւր, որոնք իբր թէ Գրոց գիւտի թուականը 391ին նշանակած էին: Ա. Աբրահամեան, որ անձամբ տեսած է այդ ձեւապիւր-

Այս համեմատություններն յայտնի կը տեսնուի թէ ինչ ձևով օգտագործած է Կորիւն Եւթադի դրութիւնը, այսինքն հետեւելով անոր շարադրութեան կերպին եւ կառուցուածքին: Ասկէ կը հետեւցանենք թէ Կորիւնի գիրքին վերջաբանը, ուր կը խօսուի Մաշտոցի մահուան եւ անոր կապուած թուականներու մասին, գիրքին հարադատ մասը կը կազմեն, քանի որ անոր առաջնորդ ծառայած՝ Եւթադի դրութեան վերջաբանն ալ՝ նման ձևով շարադրուած է:

Թէ այս վերջաբանը խաթարուած է, այդ մասին տարակոյս չի կրնար ըլլալ. քանի որ արդէն երկու սրբադրութիւն հարկ տեսնուած է կատարել եւ մենք ալ հատ մը պիտի ստիպուինք ընել: Այսպէս Կրման Պարսից արքային անունը հոն, մեզի հասած բնագրին մէջ գրուած է Դիւմնայ. երկրորդ ճշտումն ալ հարկ էր ընել Վռամ արքային անունն եւ անոր դահակալութեան տարիներու թիւը հոն մտցնելով: Բայց Մանանդեանի ենթադրած խաթարումը եւ առաջարկած սրբադրութիւնը անընդունելի է: Վասն զի ան կը համարի թէ վերջաբանը յետագային խմբագրութեան ենթարկուած ըլլայ ու հոն կամայականութեամբ ամբ հաւատոցը մտած. մինչ նախնականին մէջ պէտք էր միայն Հայոց դպրութեան մասին խօսք եղած ըլլար, այսինքն ըստ Մանանդեանի կարծիքին, վերջաբանի հարադատ ձևը պիտի ըլլար. «Եւ արդ լինի համար ամաց ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն ամք ԽԸ, որք համարին այսպէս... Եւ արդ առնու համար ամաց դպրութեանն Հայոց ի չորրորդ ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ ցառալին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ»⁸: Սակայն այս սրբադրութիւնը դուռ կամայական է եւ եղած է պարզապէս իր տեսութեան հետ բնագիրը յարմարցնելու դիտումով. հոն դուրս ձգուած են ամք հաւատոց եւ Յազկերտի Ը. տարին եւ երեսուն եւ հինգ տարիներու յիշատակութիւնները, որոնք դժուարաւ կրնան բացատրուիլ թէ ինչու յետագայ խմբա-

գրիչ մը հարկ տեսած է ներմուծել: Չի բաւեր ըսել թէ «Եւ չեմ կարծում որ Կորիւնը հարկաւոր համարած լինէր տալ Մաշտոցի հաւատքի տարիների հաշիւը»: Վերջաբանի մէջ յիշուած Դպրութեան Հայոց սկզբնաւորութիւնը Ը. տարիին Յազկերտի յիշատակութիւնն ալ չի կրնար բնական կերպով բացատրուիլ Խորենացիի ազդեցութեամբ, ինչպէս կ'ուզէ Մանանդեան⁹, քանի որ Խորենացի Գրոց գիւտի թուական որոշած չէ եւ Յազկերտի անունն յիշատակութիւնը հոն հաղիւ կարելի է մերձեցնել Գրոց գիւտին հետ¹⁰: Ուստի հարկ է ընդունել վերջաբանի դրութիւնը իր ամբողջութեամբ եւ Վռամաշապուհի դահակալութեան թուականին հարցը ուրիշ ձևով լուսարանել: Բայց նախ քան այդ հարցին քննութեան մէջ մտնելը՝ հարկ է ճշտենք Մաշտոցի մահուան թուականը եւ անոր հետ վերջաբանին մէջ կապուած հաւաք հաւատոցը, եւ Հայոց դպրութեան թուականները:

ՄԱՇՏՈՅԻ ՄԱՀՈՒԱՆ ԹՈՒԱԿԱՆԸ

Մաշտոցի մահուան թուականը թէեւ գրեթէ ստոյգ թուականներէն մին է, սակայն բանասէրներու քով միշտ ալ եղած է փոքրիկ դանադանութիւն մը ընդ մէջ 439 եւ 440 թուականներու ճշտումին: Այս դանադանութիւնն ալ մասամբ կը ծագի՝ հնագոյն պատմիչներու վկայութիւններու տարբերութենէն: Այսպէս Կորիւն՝ Ս. Սահակի եւ Մաշտոցի մահուան համար կը վկայէ թէ պատահած է «Յառաջնում աւուր Յազկերտի որդւոյ Վռամայ». իսկ վերջաբանին մէջ Մաշտոցի համար՝ «Յառաջնում ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ»: Մինչդեռ Ը. Փարպեցի եւ Մ. Խորենացի Ս. Սահակի մահը կը զնեն «Ի սկզբան ամի երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ» այսինքն Յազկեր-

8. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Հայ գրքի գիտի տաքերի հարցին շուրջ, Անդ, էջ 109:

9. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Անդ, էջ 109:

10. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն, Գ., ԾԳ, ԾԳ:

տի, Վռամի որդիին, երկրորդ տարուան սկիզբը, ինչպէս ընդհանրապէս հասկըցուած է: Ներկայ պատմիչներէն հիները կ'անտեսէին Կորիւնի վկայութիւնը եւ կը հիմնուէին Խորենացիի վկայութեան վերայ, մինչդեռ նորերը անտեսեցին Խորենացիի վկայութիւնը եւ Կորիւնի վկայութեան վրայ հիմնուեցան: Անտեսան ուղեց երկու վկայութիւնները հաշտեցնել փոքրիկ սրբադրութեամբ մը, այսինքն Կորիւնի բնագրին մէջ եղած յիշատակութեան մէջ մտցուց վերջաբանի ընթերցումը, իսկ Խորենացիի եւ Ը. Փարպեցիի վկայութիւններուն մէջ աւելցուց առաջին բառը, հետեւեալ ձևով. «Ի սկզբան ամին առաջնայ՝ երկրորդ Յազկերտի, որդւոյ Վռամայ»: Անկախաբար հին պատմիչներու վկայութիւններու տարբերութենէն, Կորիւնի վկայութիւնը ընդունողներէն ոմանք՝ Ս. Սահակի մահը կը զնեն 438 եւ Մաշտոցին 439, ուրիշներ տարի մը առաջ կը տանին, ինչպէս Տիւլորիէ, որ իր կարծիքին համար ունի տոմարական հաշիւներու փաստը: Ան, ինչպէս ըսինք, նկատի ունի Ս. Սահակի վարքին մէջ յիշուած մահուան օրուան պատկերին յիշատակութիւնը, որ Հինգշաբթի նշուած է. եւ տոմարական հաշիւներով 439 Սեպտ. 7 (որ է նոյն տարուան Նաւասարդի վերջին օրը) ճիշտ ունի Հինգշաբթի մը կը զուգարկի: Ուստի Մաշտոցի մահն ալ անկէ վեց ամիս ետք կ'ըլլայ 440 տարուան Փետրուարի 17ին: Իրեն կը հետեւին Արիւն, Արեղեան, Մանանդեան, Արքաճամեան (Ալինեան ալ նոյն թուականը կ'ընդունի հիմնուած Յազկերտ Բ.ի դահակալութեան տարեթիւի մասին իր կատարած ուսումնասիրութեան եւ ստուգման հիմին վրայ): Մինչդեռ Օրմանեան, ինչպէս նաեւ Ս. Սահակի մահուան թուական կ'ընդունին 438 Սեպտ. 7, հիմնուելով Կորիւնի վկայութեան մէջ յիշուած Յազկերտ Բ.ի դահակալութեան առաջին տարուան ըսուած ըլլալուն. բայց այդ թուականը կ'որոշեն Նէօլտէքէի ճշտած հաշիւներուն

վրայ: Չարմանալին այն է որ Նէօլտէքէ եւ անոր հետեւող Քրիստէնսըն, Վռամ Ե.ի մահուան թուականը կը զնեն 438ին կամ 439ին եւ հետեւաբար անոր յաջորդ՝ Յազկերտին դահակալութիւնը կ'ըլլայ կամ 438ի կամ 439ին: Ալինեան ալ, Սահակի մահը 438ին զնոյններէն էր, բայց իր կարծիքը փոխած է յետ Յազկերտի դահակալութեան թուականներու մասին կատարած ստուգումներուն եւ կ'ընդունի որ Ս. Սահակ վախճանած ըլլայ 439 Սեպտ. 7ին, քանի որ Յազկերտ Բ.ի դահակալութիւնը 439ին կը զնէ ան¹¹:

Թէ հին պատմիչներու եւ թէ նորերուն կարծիքներու այս տարբերութիւնները՝ կրնան դիւրաւ վերնալ, եթէ հետեւեալ ենթադրութիւնը ընենք: Պարսկական քաղաքական տոմարը, ինչպէս հայկականը, Նաւասարդ ամիսով կը սկսէր եւ թագաւորներու դահակալութեան տարին իրրեւ թուական կը դործածուէր: Բնականաբար այդ թուականը պաշտօնապէս սկիզբ կ'առնէր նոյն տարուան տոմարին սկիզբնաւորութենէն. բայց կրնար պատահիլ որ երբ տարուան կէսերը դահակալած ըլլար՝ նորընտր արքան, անոր առաջին տարին պատմիչներէն ոմանք հաշուէին այդ ամիսէն սկսելով. ասիկա աւելի ժամանակակիցներուն պիտի պատահէր, քան յետնորդներու, որոնք պաշտօնական թուարկումը նկատի պիտի առնէին: Մեզի կը թուի որ այս բանը պատահած է Յազկերտի դահակալութեան պարագային: Կորիւն, որ ժամանակակից մըն էր, (իր պատմութիւնը գրի կ'առնէր ճիշտ անոր դահակալութեան տարին) նկատի առած է Յազկերտի դահակալութեան իրական տարին, այսինքն մեր ենթադրութեամբ 439ի առաջին կիսամեան, որով 439-440ի կէսերը Յազկերտի դահակալութեան Ա. տարին նկատած է: Ուստի իր վկայութեան համաձայն, Ս. Սահակ վախճանած է, յառաջնում ամի Յազկեր-

11. ԱԿԻՆԵԱՆ, Կորիւն վարք Մաշտոցի, Անդ, էջ 315, ճ.Ն. 81: Դանապիվանի ժողովի կանոններ, ներածութիւն, Անդ, էջ 93-95:

տի, որ է 439ի Սեպտ. 7ին: Իսկ Մաշտոց անկէ վեց ամիս ետքն ալ, 440 Փետրուարին, դարձեալ Յաղկերտի դահակալութեան առաջին տարին պիտի նկատուէր:

Մինչդեռ Ղ. Փարպեցիի եւ Մ. Խորենացիի համար, որոնք հետեւած են պաշտօնական հաշուելու եղանակին, Յաղկերտի առաջին տարին պէտք է հաշուէին անոր դահակալած տարուան տոմարի սկզբնաւորութենէն, այն է 438ի Օգոստոսէն հաշուելով. հետեւեալ ճիշտ էր անոնց վկայութիւնն ալ, որ կ'ըսէր Ս. Սահակի մահուան համար «ի սկզբան ամին երկրորդի Յաղկերտի, որդւոյ Վռամայ»¹². այսինքն Յաղկերտի երկրորդ տարուան սկզբնաւորութեան, որ է 439ի Սեպտեմբեր 7ը: Արդէն Մ. Խորենացիի եւ Փարպեցիի վկայութիւններու մէջ շեշտուած՝ ի սկզբան բացատրութիւնը իր բանաւոր իմաստը կը ստանայ՝ եթէ այս ձեւով հաշուի առնուի՝ Յաղկերտի դահակալութեան տարին: Նկատելի է որ երկու վերոյիշեալ պատմիչները, Սուրբ Սահակի մահուան թուականը եւ այլ պարագաներ յիշած ատեն՝ աչքի առջեւ ունեցած են Կորիւնի գրութիւնը (Փարպեցիի համար ասիկա յայտնի է իր իսկ վկայութենէն, Խորենացիի համար ալ բաւական է պարզ համեմատութիւնը): Եւ սակայն յայտնի կը նշմարուի Կորիւնի եւ Խորենացիի վկայութիւններու միջեւ հետեւեալ երկու փոքրիկ, բայց նշանակալից, տարբերութիւններ. մին ի սկզբան բառին ճշտումը, որ կու գար բնորոշելու Յաղկերտի երկրորդ տարին, նկատի առնելով տոմարի սկզբնաւորութիւնը: Յետոյ երկրորդ անգամին գործածուելու կերպը. Կորիւնի մէջ ան անփոփոխ ձեւով կերարկուած է, որովհետեւ կը պատկանի Յաղկերտ անունին, եւ իբրեւ անոր նախադաս՝ հարկ չունէր համաձայնելու: Մինչ Խորենացիի եւ Փարպեցիի վկայութեան մէջ, որոնք, ինչպէս ըսինք, Կորիւնի վկայութենէն կախում ունէին, սեռական վերածուած են. որովհետեւ գործածած են ամին բառի իբրեւ յետադաս.

«ի սկզբան ամին երկրորդի՝ Յաղկերտի, որդւոյ Վռամայ»: Այս երկու տարբերակներով անոնք զիտակից կերպով ճշտում մը բերած կը թուին ըլլալ՝ Կորիւնի վկայութեան վրայ: Միւս կողմէն մեր այս ենթադրութեամբ հարկ չ'ըլլար բնադրական փոփոխութիւն կատարել մէկ կամ միւս վկայութեան մէջ, եւ երկու վկայութիւններն ալ կրնան առանց հակասութեան նշանակել Ս. Սահակի մահուան միեւնոյն թուականը, այն է 439ի Սեպտ. 7ը:

Թէ Մ. Խորենացի Ս. Սահակի մահը Յաղկերտ Բ.ի երկրորդ տարուան սկիզբը ուղած է նշանակել՝ ունինք ուրիշ պատմական փաստ մը: Ինչպէս վերը յիշեցինք, Պատմահայրը Ս. Սահակի մահուան մասին խօսած ատեն կը յիշէ Յաղկերտ Բ.ի դահակալութեան պարագան ու կը պատմէ՝ թէ ինչպէս ան իր դահակալութեան սկիզբները Մծրին քաղաքի վրայ յարձակում ընել տուաւ, հրամայելով որ Ատրպատականի բանակը Հայաստանի վրայէն քալէ դէպի հոն, եւ թէ այդ բանակին Բագրեւանդ հասած ատեն՝ Ս. Սահակ հիւանդացած ըլլալով, աշակերտները պատշաճ դատած ըլլան զինք փոխադրել Բլուր գիւղը, իբրեւ աւելի ապահով եւ անվտանգ վայր¹³: Այս ռազմական արշաւանքի մասին կը խօսի նաեւ Եղիշէ պատմիչ, զայն դնելով Յաղկերտի երկրորդ տարին, որովհետեւ ան իր պատմութեան Ա. եղանակը կը սկսի հետեւեալ խորհրդածութեամբ. «Վասն որոյ աստուածաշտուութիւնն բարձրագոյն կամակարութեամբ երեւելի լինէր յաշխարհիս Հայոց ի սկզբան տէրութեան Շապուհոյ արքայից արքայի՝ մինչեւ յամն երկրորդ Յաղկերտի արքայից արքայի, որդւոյ Վռամայ, զոր եղիտ սասանայ իր գործակից»¹⁴: Այսինքն Շապուհ Գ.ի 384-9 օրերէն, երբ Հայաստան երկուքի բաժնուելով, կարեւոր մասը Պարսից ենթարկուեցաւ, մինչեւ Յաղկերտ Բ.ի երկրորդ տարին Հայաստանի մէջ կրօնքը

12. Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն, Գ., Կէ:

աղատ էր: Եղիշէ կը շարունակէ թէ այդ տարիէն սկսեալ Յաղկերտ «Սկսաւ եղլիւր ամեւ անօրէնութեամբ, գոռողանայր եւ գոռալով հողմն հանէր ընդ չորս կողմանս երկրի եւ թշնամի եւ հակառակորդ երեւեցուցանէր իւր զհաւատացեալս ի Քրիստոս, եւ նեղեալ տաղնապէր անխաղաղասէր կենօք»: Իր այս խորհրդածութիւնը առաջ կը տանի՝ պատմելով Մծրին քաղաքի վրայ ըրած անոր յարձակումը. «Եւ առ յոյժ յիմարութեան եհար մինչեւ ի քաղաքն Մծրին եւ բազում դաւառս հոռոմոց աւերեաց ասպատակաւ եւ զամենայն եկեղեցիս հրձիգ արար»: Եղիշէի համար Յաղկերտի այս յաջողութիւնը կարեւոր թուական մըն է քրիստոնէութեան դէմ հալածանքի սկզբնաւորութեան տեսակէտով. քանի որ թէոգոս կայսրը տեղիք տուաւ Յաղկերտի յարձակումին եւ խաղաղութիւն կնքեց՝ Պարսից արքային յանձնելով իրեն մօտ ապաւինած պարսիկ քրիստոնէաները եւ յանձնառաւ անոր դրած բոլոր պայմանները կատարել: Յաղկերտ յղիացած այս յաջողութենէն՝ սկսաւ գործի դնել քրիստոնէաներու դէմ հալածանքի իր ծրագիրը. զոնէ այսպէս կը մեկնէ ու կը խորհրդածէ մեր պատմիչը Եղիշէ. «Քանզի, կը դրէ ան, ուստի սակաւ մի կասկածոտն էր, անտի աներկիւղ հաստատեցաւ. վասն այսորիկ զգրեցոյց զրազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից»¹⁵: Ուրեմն Եղիշէի համար Յաղկերտի երկրորդ տարին՝ Մծրինի վրայ եղած յարձակումը եւ անոր յաջող ելքը՝ սկիզբը կը կազմէ քրիստոնէութեան դէմ հալածանքներուն¹⁶: Հե-

տեւարար Մ. Խորենացիի յիշած Մծրինի դէմ արշաւանքն ալ, երբ Ս. Սահակ իբրեւ հիւանդ փոխադրուեցաւ Բլուր գիւղը ու հոն իր մահականացուն կնքեց, պատահած է Յաղկերտ Բ.ի դահակալութեան երկրորդ տարին, աւելի ճիշտ՝ երկրորդ տարուան սկիզբը, ինչպէս կը ճշտէ Պատմահայրը:

Ինչպէս Ղ. Փարպեցիի եւ Մ. Խորենացիի, նոյնպէս նաեւ Եղիշէ՝ Յաղկերտ Բ.ի դահակալութիւնը պաշտօնական հաշիւով կը դործածեն, այսինքն սկսելով անոր դահակալութեան տոմարական տարուան սկիզբէն, այն է 438ի Օգոստոս չորսէն: Արդ Եղիշէի պատմութեան մէջ ունինք բաւական որոշ տուեալներ փաստելու համար մեր այս հաւաստումը: Իր պատմութեան երկրորդ եղանակին մէջ կը պատմէ թէ ինչպէս Յաղկերտ իր թագաւորութեան ԺԲ. տարին Քուշաններու դէմ փայլուն յաղթանակ մը ունեցաւ եւ անոր հետեւանքով սկսաւ քրիստոնէաներու դէմ իր հալածանքը սաստկացնել: Հայաստան կը դրկէր Դենշապուհ անունով իշխանը՝ մարդահամար ընելու եւ անոր հիման վրայ հարկերը ծանրացնելու եւ եկեղեցականներն ալ ճնշելու համար. հուսկ կը հասնէր Միհրանեսի նամակը, որուն Արտաշատի Ժողովքին մէջ կը պատասխանեն Եպիսկոպոսներն ու իշխանները միասնաբար: Պարսից արքունիքը այդ համարձակ պատասխանին վրայ Տիգրոն կ'ըլլաւ կանչէ իշխանները: Եղիշէ կը ճշտէ թէ Հայոց իշխանները «Հասին ի դուռն արքունի, եւ ի Մեծի Շաքաբու Զատիկն յանդիման լինէին մեծի թագա-

13. Եղիշէ, Պատմութիւն, Ա. եղանակ, էջ 12/4:

14. G. GARITTE, «La Narratio de Rebus Armenia», Louvain, 1952, p. 98, § 30. Եղիշէի այս հատումը կը համեմատէ Ղ. Փարպեցիի համանման հատումին հետ, ուր կ'ըսուի. «Շնորհեաւ աշխարհիս Հայոց պաշտօն ուղղափառ հաւատոյ մինչեւ ցամաք երկրասաներորդ Յաղկերտի արքային Պարսից, որդւոյ Վռամայ» (Ղ. Փարպ. էջ 106): Ասկէ, Յարգ. Գիտնականը, կը հետեւցնէ անվարան՝ թէ Եղիշէի յիշածը սխալ է եւ թէ երկրորդը

սրբադրելի է երկուստասաներորդի: Սակայն դիտել կու տանք որ Յարգ. փրոֆ. Նկատի առած է որ Եղիշէ եւ Ղ. Փարպեցի տարբեր տեսանկիւնէ դիտած են կրօնական հալածանքի սկզբնաւորութիւնը Յաղկերտ արքային կողմէն: Ամէն պարագայի, Եղիշէի յիշած Մծրինի վրայ յարձակումը չի կրնար Յաղկերտի ԺԲ. տարին փոխադրուել: Եւ թէ Եղիշէ այդ դէպքը կապած է քրիստոնէաներու դէմ հալածանքի սկզբնաւորութեան հետ:

տորի»։ Յետ երկար հարցափորձի, երբ հայ նախարարները յանձն կ'առնեն պարսկական կրօնքը ընդունելը, թագաւորը ժամանակ կ'որոշէ՝ որմէ ետք պէտք էին տարուան մը ընթացքին Հայաստանի մէջ պարսկական կրօնքը տարածել. «Կէտ եղեալ զժամանակն զամիսն վեցերորդ տաղնապէին եւ ստիպէին արքունի հրամանաւ մինչեւ ի նաւասարդէ նաւասարդ»։ Երբ մոգերը Հայաստան կը հասնին «յամսեանն չորրորդի», քսանհինգ օր ետք կը լրանայ պայմանաժամը, ուստի «Մոգ պետն ինքնին մոգօք հանդերձ հասանէր մեծաւ զօրութեամբ քակել զգրունս եկեղեցւոյն յաւուր միաշաբաթին»¹⁵։ Պայմանաժամը, ինչպէս ըսուեցաւ նաւասարդ ամիսն էր, որ այդ տարին Կիրակի մը հանդիպած է, ինչպէս վերջին վկայութենէն կը հետեւի։ Արդ այս զուգադիպումը՝ տոմարական հաշիւներու համաձայն՝ պէտք էր տեղի ունեցած ըլլար 450ի Օգոստոս 6ին։ Անկէ շուրջ վեց ամիս առաջ նախարարներու Տիգրոն ժամանումն էր, այսինքն 450ի Զատիկի նախորդ օրը, որ հանդիպած է Ապրիլ 15ին (Զատիկը նոյն տարին Ապրիլ 16ին էր)։ Եւ ըստ հայկական տոմարին՝ Ահեկան ամիսի 14։ Ասկէ հաշուելով չորրորդ ամիսը պիտի ըլլայ Հրոտից տասը, մոգերու Հայաստան մեկնումի թուականը, եւ անկէ քսան հինգ օր ետք՝ նաւասարդ մէկը, այն է վեցերորդ ամիսը, որ իբր պայմանաժամ որոշուեցաւ Յաղկերտի կողմէն։ Այս բոլորէն կը հետեւցնենք թէ նախարարներու Տիգրոն ժամանումը տեղի ունեցած է 450ի Զատիկի նախօրեակին, այն է Ապրիլ 15ին. այս թուականը, Եղիշէի վկայութեամբ՝ Յաղկերտ թագաւորի ժ. (տասներկրորդ) տարին էր. ուստի առաջին տարին պէտք է հաշուել 438 Օգոս-

տոս չորսէն սկսելով։ Նոյնը կը փաստուի նաեւ Ղեւոնդեանց նահատակութեան թուականով, որ թէ՛ Եղիշէ եւ թէ՛ Ղ. Փարպեցի կը նշեն Յաղկերտի ժ. (տասներկրորդ) տարին Հրոտից Իե (25ին)։ Այդ օրը, ըստ Ասողիկի վկայութեան, Կիրակի մը եղած է։ Ասկէ զիւրին է գտնել Ղեւոնդեանց նահատակութեան բուն թուականը, որ է 454ի Յունիս 25, որ իրապէս Կիրակի մըն է։ Այս թուականն ալ Յաղկերտի ժ. տարին բերելու համար՝ հարկ է սկսիլ 438 Օգոստոսէն։

Եղրակացնելով կ'ըսենք թէ Եղիշէ, Ղ. Փարպեցի եւ Մ. Խորենացի Յաղկերտի դահալաութեան թուականը գործածած են պաշտօնական հաշիւով, այսինքն նոյն տարուան տոմարի սկիզբէն հաշուելով, երբ Յաղկերտ դահ բարձրացած էր, այն է 438ի Օգոստոս չորսը։ Ուստի երկու վերջին հեղինակներու վկայութիւնը ճիշտ է երբ Ս. Սահակի մահուան համար կը գրեն. «Ի սկզբան ամի երկրորդի՝ Յաղկերտի, որդւոյ Վռամայ» այն է 439 Սեպտ. 7։ Մինչդեռ Կորիւն պէտք է նրկատի առած ըլլայ՝ Յաղկերտի դահ բարձրանալուն իրական տարին, որ մեր կարծիքով պատահած պիտի ըլլայ 439 Օգոստոսէն առաջ (Ա. կէսին մէջ)։ Ուստի անոր վկայութիւնն ալ ճիշտ է երբ կը գրէ թէ՛ Սահակի մահուան համար եւ թէ՛ Մաշտոցին «յառաջնում ամի՝ երկրորդ Յաղկերտի, որդւոյ Վռամայ» (այն է 439 Սեպտ. 7 եւ 440 Փետր. 17), որոնք պաշտօնական հաշիւով Յաղկերտի երկրորդ տարուան ընթացքին կը հանդիպին. բայց Կորիւն՝ որ իր գիրքը կը գրէր Յաղկերտի դահ բարձրացած տարին, իրեն համար իրականին մէջ այդ տարին առաջինը կը նկատէր։

Հ. ՊՈՂՈՍ ԱՆԱՆԵԱՆ

(Շար. 16)

ԴԱՆԻԷԼ ՎՐԴ.Ի ԱՍՈՐԻՈՅ ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ՍԱՂՄՈՍԱՑ ԴԱԻԹԻ

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ» 1968, ք. 4-6, էջ 104)

Թ.

ԳԱՆԻ ՄԸ ԲԱՂՈՒԱԾՆԵՐ ԴԱՆԻԷԼԻ
ՄԵԿՆՈՒԹԵՆԵՆ՝ ԻՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ՆԻ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դիւրին ձեռնարկ չէր Դանիէլի համար՝ բացատրել հարկէր յիսուն Սաղմոսներ, որոնք որքան պատմական հիմ մը ունին, սակայն նոյնչափ եւ աւելի մարգարէական դուշալութիւններ են, կատարուելիք փրկազօրծութեան խորհուրդին մասին, աղերսական երգերու եւ աղօթքներու ձեւին ներքեւ։

Ահա՛ թէ ինչպէս կ'արտայայտուի Ի. Սաղմոսի մեկնութեան մէջ, խօսքը ուղղելով Յովհաննէս Վարդապետին. «Յիշէ՛, զելով Յովհաննէս Վարդապետին. «Յիշէ՛, զելով Հայր հոգեւոր, ինչ որ ըսի քեզի՝ Սաղմոսներու մեկնութեան դեռ չձեռնարկած. նպատակս չէ Սաղմոսին ամէն խօսքերը մեկնել, որովհետեւ կան կէտեր՝ ուր կ'աղօթէ Դաւիթ, կան ալ տեղեր՝ ուր իր փրկութեան պատմութիւնը կ'ընէ, երբեմն ալ վարդապետութիւն կ'աւանդէ ժամըն ալ վարդապետութիւն կ'աւանդէ զովուրդին։ Քսաներորդ այս Սաղմոսով ինծի կը թուի՝ թէ Դաւիթ կ'աղօթէ ո՛չ ինծի կը թուի՝ թէ Դաւիթ կ'աղօթէ ո՛չ ինծի, որքան հասկցանք ուրիշներու պատմութեան, թէ կ'աղօթէր ու խորհուրդ կու տար՝ Աստուծոյ փրկութիւն փնտռել՝ թշնամիներու ձեռքէն, ո՛չ թէ զէնքով, կառքերով եւ երկվարներով»։

Ի. Սաղմոսի մեկնութեան սկիզբը կը

յայտնէ թէ ինչո՞ւ կը ստիպուի կարճ բռնել իր գրութիւնը. «Եթէ բոլոր Սաղմոսներուն իմաստներուն խորութեան համաձայն, կ'ըսէ, ընդարձակէի խօսքս, մինչեւ հիմա կարող չէի ըլլար առաջին Սաղմոսին վերջաւորութեան հասնիլ... Եւ որովհետեւ ըմբռնեցի թէ Ս. Հոգիին ըսած այս պատգամները չէի կրնար պարզել անձիս տկարութեան պատճառով, տեսնելով նաեւ թէ շատեր աշխատութեամբ ու ջանքով չէ որ կը փնտռեն ըմբռնել իմաստներուն խորութիւնը, որ այս սուրբ երգերուն մէջ ծածկուած են, ուստի կարճ ոճով կը բացատրեմ, որպէս զի ընթերցողը զիւրաւ հասկնայ խորհուրդին ոյժը»։

ԻԱ. Սաղմոսին մեկնութիւնն ալ հետեւեալ խօսքով կը վերջացնէ. «Եթէ Սաղմոսի մեկնութիւնը կարգացողներէն մէկը համարի ոչ թէ ինչպէս որ գրուած է մեզմէ, այլ միայն Դաւիթ թագաւորի համար ըսուած կարծէ, կամ ո՛չ թէ ինչպէս մեզի երեւցաւ Ս. Հոգիին շնորհքով, որ իր սիրելիներուն կը յայտնէ ծածկուած խորութիւնները՝ այնպիսին զիտնայ թէ մարգարէին խօսքն ալ ոչ թէ հոգեւոր, այլ մարմնաւոր կը համարի, եւ հոգիին աւելի բան մը խորհիլ չի տար, բայց միայն նիւթական լսածը»։ ՃԱ. Սաղմոսին սկզբնաւորութեան ալ նման ակնարկ մը ունի. սակայն կ'անցնիմ այժմ յատուկ դասաւորումով ներկայացնել նախ իր վարդապետական կարծիքները։

15. Եղիշէ, Պատմութիւն, էջ 33, 77, 93/4, 104, 105։